

## "بسمه تعالی"

### طراحی مدل مطلوب کارکرد

ح . عابد جعفری و همکاران

#### درآمد

کلمه‌ی مسجد اسم مکان و محل سجده است. از نظر شکلی نیز مساجد اولیه‌ی مسلمانان قطعه زمینی وسیع و مربع‌شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می‌کرد و گلدسته نداشت. نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مدینه و کنار خانه‌ی خود ساخت. زمین آن خوابگاه شتران بود و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آن را از صاحبش خرید. در اسلام، نقاشی مذهبی و تصویر ائمه مجاز نیست. اسلام تصویر انسان و به‌طور اعم هر موجود زنده‌ای را بت پرستی می‌داند. از این رو، هیچ تصویری در مساجد دیده نمی‌شود.

کلمه‌ی مسجد ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده است و قرآن معابد قبل از اسلام را نیز مسجد می‌نامد؛ یعنی جایی که خدا در آن خوانده می‌شود. پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان کرده است، نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مسجد جایی است که شرافت حضور انبیا را دارد و اطلاق خانه‌ی خدا بر آن صدق می‌کند.

NPO یا NGO به نهادهای مدنی غیردولتی و غیرانتفاعی‌ای گفته می‌شود که از مشارکت مدیریت‌شده‌ی مردم برمی‌آید. این گونه سازمان‌ها سیاست‌ساز هستند و غیرمستقیم بر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیر می‌گذارند. آن‌ها محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند و از نظر انگیزه و اهداف انواع و اقسام گوناگونی دارند. اسلام، در قالب دینی مترقی و خاتم ادیان الهی، هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیایی و مادی جدا نکرده است. این دین کامل با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه‌ی بشری پراکنده است تا اعضای هر جامعه، متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را پروراندند. از جمله پدیده‌های اجتماعی در اسلام پدیده‌ی وقف است که پی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدنی را در پی داشت. در اسلام، بسیاری از امور عبادی و حتی غیرعبادی جنبه‌ی اجتماعی دارد و هدف از تأسیس مسجد، علاوه بر امور عبادی، تحقق فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف،

مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکات سیاسی، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن‌هاست که جوامع اسلامی همواره در چارچوب مساجد به این فعالیت‌ها تحقق می‌بخشیدند. مسلمانان برای بسط مدنیت جدید مسجد را تأسیس کردند و از این طریق توده‌ی مسلمان را در چارچوبی تازه سازمان دادند.

### اصول مسجدسازی

آیات و روایات اصول الزامی فعالیت‌های مسجد را بیان می‌کنند:

۱. تأسیس مسجد بر اساس تقوا، نه خودنمایی و تظاهر؛
۲. تأسیس مسجد بر پایه‌ی خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در نیت؛
۳. مسجد محلی باید باشد که مؤمنان دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند؛
۴. مسجد محلی است برای ذکر و یاد خداوند؛
۵. مسجد نباید مایه‌ی آزار و زیان باشد؛
۶. مسجد محل درک و فهم حقایق است و پوششی بر آن.

مسجد صرفاً کالبدی فیزیکی نیست، بل نگرشی است به فرهنگ و جهان‌بینی که باید آن را در دل انسان‌ها جستجو کرد. در هر مکانی که انسان‌هایی با فرهنگ اسلامی وجود داشته باشد، مسجد برپا می‌شود. از سویی، قرآن کریم در آیات متعددی بر عمران و آبادانی مساجد تأکید و آبادگران مساجد را مؤمنان به خدا و قیامت معرفی می‌کند<sup>۱</sup> و در مقابل کسانی که مانع از یاد خدا می‌شوند را ظالم‌ترین مردم معرفی می‌کند.<sup>۲</sup> از سوی دیگر، در احادیث، معصومان تجمل و زرق و برق مسجد را نادرست و آن را از نشانه‌های آخرالزمان بر شمرده‌اند. بنابراین، با توجه به دیدگاه انسان‌مدارانه‌ی اسلام، به نظر می‌رسد مراد از آبادانی مساجد آبادانی معنوی است. مراد قرآن از مسجد آباد، مسجدی است که مؤمنان در آن رفت‌وآمد می‌کنند و برای نزدیک شدن به خداوند می‌کوشند. می‌توان گفت که مساجد سازمان‌های غیردولتی - غیرانتفاعی هستند.

<sup>۱</sup>. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸

<sup>۲</sup>. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۱۴

## کارکردهای مسجد در تاریخ

کارکرد به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌هایی به وجود می‌آورد که با آن‌ها مرتبط است. کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد نیایش بوده است، اما این کارکرد تنها کارکرد مسجد نیست و کارکردهای دیگری نیز دارد؛ برای مثال کارکرد آموزشی، اجتماعی و سیاسی. در باب کارکرد اجتماعی و سیاسی باید گفت که وحدت امت اسلامی ایران، یعنی عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب، در مسجد شکل گرفت. به‌طور کلی، مساجد شیعیان توانسته‌اند بدون هیچ‌گونه ملاحظه‌کاری‌ای با فساد قدرت‌های حاکم درآفتند.

با این حال، در دوران معاصر، مهم‌ترین چالش پیش روی مساجد ناکارآمدی برای حل مشکل جوامعی است که میان سنت و تجدد سرگردان هستند. کساد و از رونق افتادگی کنونی برخی مساجد از آن‌روست که در دو دهه‌ی اخیر تغییرات محیطی بسیار شدیدی در جامعه رخ داده است. برای مثال، تمایل به بهره‌گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آن‌ها هم نیست) سبب گردید که مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد؛ اما گاه برخی از متولیان مساجد در برابر این رخدادها شگرف محیطی بی‌توجه و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و وقتی فقدان اقبال عمومی را حس کردند، به جای جستجوی علت اصلی، معلول‌ها را دیدند و با آن‌ها مبارزه کردند. مدل کارکرد مطلوب مسجد به‌عنوان NGO: مسجد در قالب NGO در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به‌صورت داوطلبانه پدید می‌آید و دو بعد اصلی دارد:

الف) در بعد اعمال نیایشی؛

ب) در بعد فعالیت‌های غیرنیایشی.

قوت‌ها: پایگاه دینی، عبادت شمرده‌شدن فعالیت‌ها در مسجد، آمادگی اغلب افراد جامعه برای خدمت داوطلبانه در مسجد.

ضعف‌ها: فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جنبی مسجد، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی، مشارکت‌ندادن اعضا در نیازسنجی و برنامه‌ریزی، رعایت‌نکردن اصول مشتری‌مداری، فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.

## فصل اول: کلیات تحقیق

### ۱ - ۱) بیان مسئله‌ی تحقیق

#### ۱ - ۱ - ۱) مقدمه

در حال حاضر، به علت پیچیده و چندبعدی شدن مسائل گوناگون جامعه، شاهد تأسیس سازمان‌های گوناگونی هستیم که می‌خواهند به نیازهای بشری پاسخ دهند. علاوه بر خصوصیت اجتماعی بودن انسان، هم‌اکنون دیگر تلاش فرد به تنهایی و بدون سازماندهی سازمانی نیازی را برطرف نمی‌کند. حضور سازمان‌ها در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی چنان پررنگ است که همگان به نوعی با سازمانی در ارتباط هستند. در نگاه برخی متفکران، اکنون دیگر شاهد پدیده‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بل «جوامع» کنونی متشکل از «سازمان‌ها» هستند<sup>۳</sup> و «جامعه» بدین معنا باید موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد.

از دیدگاه نهادگرایی،<sup>۴</sup> هر سازمان یا به عبارت بهتر هر «نهاد» برای رفع یکی از نیازهای بشری می‌کوشد. طبق نظریه ی «هرم سلسله‌مراتبی نیازهای» آبراهام مازلو، از جمله نیازهای انسان نیاز «خودشکوفایی» است. در انسان، خودشکوفایی عالی‌ترین مرتبه‌ی نیاز است و ابعاد و اشکال گوناگونی دارد؛ مانند گرایش به «پرستش» و در مرحله‌ی نازل‌تر «دیگرخواهی». در سیر تحول تمدن غربی و برای پاسخ‌گویی به ابعاد متمایز نیاز خودشکوفایی در انسان‌ها، نوعی از سازمان‌ها پدید آمده‌اند که به سازمان‌های «داوطلبانه»، «سازمان‌های غیردولتی» «NGO» یا «سازمان‌های غیرانتفاعی» «NPO» معروف‌اند.

باید بدانیم در اسلام که سرآمد ادیان مترقی است، این‌گونه سازمان‌ها سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام (هر عملی که به قصد قربت الهی صورت گیرد)، اعمال نیایشی و غیرنیایشی با نیت الهی در زمره‌ی عبادت به‌شمار می‌رود. از سوی دیگر، به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جماعت، این دین مبین راهکار بسیار مبتکرانه‌ای برای اجتماع عرضه نموده است و آن تشکیل سازمانی داوطلبانه، غیردولتی و غیرانتفاعی با نام «مسجد» است. مروری بر اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش آن در طول تاریخ حیات

<sup>۳</sup>. دراکر، ۱۹۹۰.

<sup>۴</sup> Institutionalism .

مدنی مسلمانان نشان می‌دهد که مساجد در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده‌اند که امروزه از سازمانی غیرانتفاعی در غرب انتظار می‌رود؛ با این تمایز که مسجد دامنه‌ی وسیعی از فعالیت‌ها را در برمی‌گیرد و در زمینه‌های گوناگون به نیازهای انسان، به صورت سازمانی، پاسخ می‌دهد و دین اسلام این فعالیت‌ها را الهی و عبادی می‌داند. در جوامع اسلامی، از جمله ایران، مسجد در زندگی اجتماعی مردم حضوری پررنگ دارد، بدان گونه‌که طبق آمارهای رسمی، هم‌اکنون در ایران بالغ بر هفتاد هزار مسجد<sup>۵</sup> احداث شده است. این تعداد مسجد وقتی مهم جلوه می‌کند که بدانیم تقریباً هیچ سازمان دیگری چنین تراکمی ندارد و فقط ممکن است مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

## ۲-۱-۱ بیان اهمیت مسئله‌ی تحقیق

در حال حاضر، بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، گاه، شاهد کمرنگ شدن نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی‌روفتی حتی در زمینه‌ی رسالت اولیه‌ی مساجد، یعنی برگزاری آداب و آئین‌های نیایشی، هم محسوس است. به راستی مساجدی که بدان گونه پررنگ بوده‌اند و کارکردهای بسیاری داشته‌اند، چرا دیگر رونق صدر اسلام را ندارند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده‌ی امروزی دیگر پذیرای مسجد نیست؟ آیا مسجد هم‌اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن بیست و یکم از دست داده است؟ اگر بخواهیم این سؤال را به صورت اساسی‌تر مطرح کنیم، باید پرسید آیا جوامع مسلمان میان «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باید انتخاب کنند؟

## ۳-۱-۱ بیان مسئله‌ی تحقیق

این سؤالات و سؤالات بسیار دیگری وجود دارد که در ذهن هر فرد آگاهی جوانه می‌زند. حال، می‌خواهیم با رویکردی مدیریتی به پدیده‌ی مسجد بنگریم. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در کشور و انبوه منابعی که در اختیار دارند، نگاهی دقیق و موشکافانه می‌طلبد. بنابراین، می‌کوشیم با موشکافی مسجد به عنوان سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی، از زاویه‌ی علم مدیریت، به این سؤالات پاسخ دهیم:

۱- مسجد در قالب سازمان داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی مذهبی، در جامعه‌ی کنونی ایران، چه

<sup>۵</sup>. ماهنامه‌ی مسجد، ش ۷۳، ص ۲۰.

کارکردهای مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟

۲- مساجد موفق کنونی کدام یک از این نقش‌ها اجرا می‌کنند؟

۴- ۱- ۱) ابعاد مسئله‌ی تحقیق

کارکردها و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مسجد در قالب NGO در دو بعد شایسته‌ی طرح است:

۱- فعالیت‌های نیایشی؛

۲- فعالیت‌های غیرنیایشی.

۵- ۱- ۱) روش حل مسئله‌ی تحقیق

در ابتدا، می‌کوشیم با مطالعه‌ی ادبیات نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه‌ی مدیریت مطلوب مساجد را در قالب NGO طراحی کنیم. سپس، با روشی توصیفی، از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسش‌نامه)، این مسئله را بررسی می‌کنیم که مساجد موفق تهران، با توجه به مدل به‌دست‌آمده، در چه وضعی قرار دارند.

۶- ۱- ۱) نتایج حل مسئله‌ی تحقیق

انتظار می‌رود با جواب به سؤالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه، با شناخت کارکردهای مطلوب مساجد اهمیت بیشتری داده و درانتقال تجربه در این موارد بکوشیم.

فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق

۱- ۲) تعریف مسجد

«مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می‌شود، یعنی محلی که خدا در آن عبادت می‌شود و «مساجد» جمع «مسجد» است. درحقیقت، مسجد مکانی است برای رازونیز با خالق هستی و در فرهنگ اسلامی جایگاه رفیعی دارد. مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. مسجد خانه‌ی خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمانان است.<sup>۶</sup> نخستین مسجد را حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مدینه و در کنار خانه‌ی خود ساخت. زمین آن خوابگاه شتران بود و پیغمبر آن را از صاحبش خرید. سپس، خلفا و حاکمان و پادشاهان مساجد زیادی ساختند و در شکل ظاهری آن هم تغییرات وسیعی دادند. برای مثال، در پاره‌ای مساجد،

<sup>۶</sup>. فرهنگ ایلام، شماره‌ی ۳ و ۴، ۱۳۷۹ ش.

سنت معماری ایرانی عصر ساسانی نیز لحاظ گشته است.

نقاشی مذهبی و تصویری در اسلام مجاز نیست. در واقع، اسلام رسم تصویر انسان و به‌طور کلی موجودات زنده را بت‌پرستی می‌داند. از این رو، هیچ‌گونه تصویری در مساجد دیده نمی‌شود. در عوض، دیوارها و ایوان‌ها و منبرها و محراب‌ها با شکل‌های دیگری تزئین می‌شود؛ مانند ترسیم گیاه‌ها و صور هندسی و کوبی‌شکل با نوشته‌های زیبا و پرتقش‌ونگار عربی آیات قرآن به خط کوفی، نسخ، ثلث و غیره. نام برخی از مساجد مهم عبارت است از: مسجدالاقصی، مسجدالحرام، مسجد قبا، مسجدالنبی، مسجد ایاصوفیا و مسجد گوهرشاد.<sup>۷</sup>

#### ۱-۱-۲) مسجد در قرآن

در قرآن کریم، کلمه‌ی مسجد مجموعاً ۲۸ بار ذکر شده است. بیشتر آیاتی که موضوع مسجد در آن‌ها مطرح گردیده است، درباره‌ی مسجد به معنای خاص هستند و صریحاً درباره‌ی موضوع عام مسجد سخنی به میان نیامده است. هر چند امکان بهره‌برداری از آن‌ها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نیست.<sup>۸</sup>

#### ۲-۱-۲) تعریف مسجد در قرآن

قرآن بحث لفظی درباره‌ی مسجد ندارد، بلکه تعریف مسجد در قرآن براساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد است.

۱- قرآن معبدهای قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده می‌شود. قرآن در به فرزندان حضرت آدم (علیه‌السلام) خطاب می‌کند: «زینت‌های خود را هنگام مسجدرفتن برگزینید»<sup>۹</sup> و خطاب به بنی‌اسرائیل می‌گوید «داخل مساجد می‌شوند چنان‌که اول بار داخل شدند».<sup>۱۰</sup> این آیات نشان می‌دهد که مسجد عبادتگاه است.

۲- قرآن برپایه‌ی عرف به مکانی مسجد می‌گوید که به اسم مسجد ساخته می‌شود؛ هر چند از همه‌ی اهداف عالی‌ی مسجد تهی باشد و حتی نمازخواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار

<sup>۷</sup>. زرین چیان، ۲۲.

<sup>۸</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۴۶، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۹</sup>. سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۳۱

<sup>۱۰</sup>. سوره‌ی اسراء، آیه‌ی ۷

که قرآن با همین عبارت، یعنی «مسجد ضرار»، از آن یاد می‌کند.

۳- مسجد به معنای سجده‌گاه، اعضای هفتگانه‌ی سجده، نیز در قرآن آمده است. قرآن می‌فرماید: «به راستی که مساجد (سجده‌گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخوانید». بنا بر قول مشهور، معنای این آیه مواضع سجده است.

۴- چهارمین تعریفی که از کلمه‌ی مسجد در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته، گاهی به معنای مساجدی خاص، همچون مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد قبا و گاهی به معنای عام آن، یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول است، آمده است.

۵- مسجد به معنای بیوت (خانه‌های) پیامبران نیز در قرآن وارد شده است.<sup>۱۱</sup>

### ۳- ۱- ۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)

در تعریف مسجد از نظر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نکته‌ای مهم به چشم می‌خورد و آن اینکه ایشان در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان می‌کند و نه شکل و صورت آن را. بنا بر تعریف پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) از مسجد، مسجد جایی است (یا جایی باید باشد) که شرافت حضور انبیا را دارد و اطلاق خانه بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) همان فرهنگ قرآنی است. پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در جای دیگری می‌فرماید: «همه‌ی زمین را برای من مسجد و طهور کردند». از این کلام پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) دو نکته را در می‌یابیم: یکی اینکه هر جا وضعیتی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر، بتواند مجلس انبیا، روشن به نور الهی و خانه‌ی خدا باشد)، مسجد است. دوم، ایشان می‌گوید هم چون یهود نصاری نباشید که فقط و فقط معابد را محل عبادت می‌دانند. غرض از مسجد ملاقات با خداست، پس در هر جا این امکان فراهم شود، آنجا مسجد است. روایات بسیاری از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسیده است که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می‌کند؛ برای مثال «مسجد خانه‌ی متقین است»، «انسان‌های مسجدی، مؤمن هستند».<sup>۱۲</sup>

<sup>۱۱</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۴۱، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۱۲</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۵۳، ۱۳۸۱ ش.

### ۳- ۲) تأثیر اسلام بر حیات اجتماعی مسلمانان

جوامعی که اکنون به آن‌ها جوامع مدرن یا مدنی می‌گویند، حداکثر ظرف دو دهه‌ی اخیر به این دستاورد بشری دست یافته‌اند؛ اما اسلام به‌عنوان دینی مترقی و خاتم ادیان الهی، که برای رهنمون‌کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است، از همان ابتدا هیچ‌گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. از آنجاکه در نگاه اسلام «دنیا مزرعه‌ی آخرت است»، با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه‌ی بشری پراکند. دستورهای این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوید آن «قرآن» و راهنمایی‌های پیشوایان این دین در عرصه‌ی امور دنیوی نیز بسترهایی مناسب برای رشد و تکامل بشر برقرار کرد. در ۱۴۰۰ سال قبل که مدنیت در شبه‌جزیره‌ی عربستان به اندازه‌ای نبود که اقتضای ایجاد نهادهای مدنی کنونی را بکند، دین اسلام با تأکیدی چشم‌گیر بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی به نام مسجد، این نیاز بشری را به بشر آن روزگار شناساند.

برای مثال، از جمله پدیده‌های اجتماعی که در اسلام بدان بسیار اهمیت داده شده است و اثری بسیار عمیق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است، پدیده‌ی وقف است.

از جمله پیامدهای مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، پی‌افکندن نهادهای تمدنی و مدنی بود. گرچه جامعه‌ی ما [جامعه‌ی ایرانی] به‌لحاظ سیاسی و فرهنگی مطلقاً فاقد عامل شهروندی بود، اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گام‌های بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه‌ی خشن و قرون وسطایی کلیسا بود و مظاهر تمدن و سازمان‌های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان‌های فرهنگی و غیره برای تخصیص خدمات عمومی نه در غرب و نه در سایر نقاط جهان وجود داشت، موقوفات و سازمان‌های اداره‌کننده‌ی آن به‌عنوان یک سازمان اجتماعی وسیع چنین خدماتی را... عرضه می‌کرد... . در کلیه‌ی شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دورافتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، تیمارستان، حمام عمومی، کاروان‌سرا، قنات، مسجد و حسینیه و غیره که از محل سرمایه‌ی عظیم موقوفات فراهم شده و یا اداره می‌شود، در اختیار مردم قرار می‌گرفت... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و

فیلسوف به یمن این موقوفات بر خاسته‌اند.<sup>۱۳</sup>

همچنین، خداوند متعال در اکثر مواردی که می‌خواهد مؤمنان را به یاری خود دلگرم کند، گروه مؤمنان، گروه صابران و گروه متقین را شایسته‌ی همراهی خویش می‌داند: «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»<sup>۱۴</sup>، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»<sup>۱۵</sup>، «أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ»<sup>۱۶</sup>، «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ الَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ»<sup>۱۷</sup>.

حتی، خداوند در بسیاری از آیات آنانی که اهل فلاح و رستگاری می‌داند را با ضمیر جمع معرفی می‌کند: «... اولئك المفلحون».

در اسلام، بسیاری از امور عبادی، و از جمله مهم‌ترین آن‌ها «نماز»، اگر به صورت اجتماعی برگزار شوند، ارزش بسیار بیشتری دارند. همچنین، «پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بادیه‌نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادیه‌ها نهی می‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند».<sup>۱۸</sup> پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ائمه هدی (علیهم‌السلام) نیز با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام به تأسیس مسجد دست زدند. در آن روزگار و به اقتضای وضعیت زمانی و مکانی، ایشان مسجد را محل اجرای بسیاری از امور اجتماعی کردند. انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت سیاسی، پرکردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آن‌ها در طول دوران‌های گوناگون جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند.<sup>۱۹</sup>

#### ۴ - ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام

دین اسلام هیچ‌گاه (نه در آیات قرآن کریم و نه در احادیث نبوی و روایات معتبر) برای مساجد خط‌مشی تعیین نکرده است، بلکه صرفاً به تعیین اصولی کلی در باب فعالیت‌های قابل اجرا در مساجد بسنده کرده است. هر

<sup>۱۳</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۳۵، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۱۴</sup>. سوره بقره، ص ۱۹۴ و سوره توبه، آیه ۳۶ و ۱۲۳

<sup>۱۵</sup>. سوره بقره، آیه ۱۵۳، سوره انفال، آیه ۴۶

<sup>۱۶</sup>. سوره انفال، آیه ۱۹

<sup>۱۷</sup>. سوره نحل، آیه ۱۲۸

<sup>۱۸</sup>. باقی و دیگران، ۱۳۸۰ ش.

<sup>۱۹</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۴۱، ۱۳۸۱ ش.

مسجدی که این اصول را رعایت کند، در اجرای هر فعالیت و ایفای هر نقشی اختیار کامل دارد؛ یعنی تعیین خط‌مشی بر عهده‌ی مؤمنان مسجد است. درحقیقت، با رعایت این اصول، هر فعالیتی در مسجد عبادت محسوب می‌گردد. این اصول همان‌هاست که پیش از این گفتیم.

طبق نگرش توحیدی، به هر مکانی که در آن این اصول نقض نشود و فعالیت الهی داشته باشد، اطلاق «مسجد» جایز است. با این نگرش، «مسجد» نه کالبدی فیزیکی که تفکر، نگرش، فرهنگ و جهان‌بینی است و باید آن را در افراد بشر جستجو کرد. به‌همین سبب، خداوند در قرآن کریم بر بانیان مسجد تأکید فراوانی می‌کند و لازمه‌ی تولیت مسجد را ایمان به مبدأ و معاد و خلوص در نیت و تقوا می‌داند. قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید می‌کند و آبادکنندگان مساجد را ایمان‌آوردگان به خدا و قیامت معرفی می‌کند.<sup>۲۰</sup> البته، ازسوی دیگر، در احادیث و روایات بسیاری بر پرهیز از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است، به‌نحوی که مساجد دارای زرق و برق فراوان را (ازآنجاکه مانع اشتغال مؤمنان به یاد خدا می‌گردند) از نشانه‌های آخرالزمان به حساب آورده‌اند. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این باره می‌فرماید: «ای سلمان در آخرالزمان مساجد مانند کلیساها آذین‌بندی می‌شوند و قرآن‌ها را زینت کنند و مناره‌ها بلند می‌گردد و صف نمازگزاران فراوان می‌شود که با دل‌های پر از کینه و زبان‌های چندگونه گرد آیند».<sup>۲۱</sup>

با تفکر در آیات و روایات مذکور می‌توان به عمق دیدگاه انسان‌گرایانه‌ی اسلام پی‌برد. مراد خداوند از آبادانی مساجد «آبادانی معنوی» است. اگر کلمه‌ی «زینت» در آیه‌ی «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»<sup>۲۲</sup> را فقط زینت‌های ظاهری ندانیم و توانایی‌ها، قابلیت‌ها، استعدادها و هنرها و در بعدی دیگر نیازهای متعالی انسان را نیز جزئی از زینت وی به حساب آوریم، می‌توانیم استنباط کنیم که مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که محل رفت‌وآمد مؤمنان و انسان‌هایی توانا و دانا است. ایشان از این توانایی و دانایی خویش در راه نیل به قرب خداوند، حول محور مسجد، استفاده می‌کنند و به دیگر برادران و خواهران دینی خویش نیز کمک می‌کنند. این نظر از آنجا

۲۰. سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸

۲۱. تحف‌العقول، ص ۴۷.

۲۲. سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۳۱

تقویت می‌گردد که «در تاریخ صدر اسلام، مسجد انحصار به هیچ دسته و گروه خاصی نداشت و حتی ملحدان، در کمال آزادی و امنیت، در آنجا حضور می‌یافتند و به مناظره می‌پرداختند».<sup>۲۳</sup> مساجد در دوره‌های رونق خویش، همچون سازمانی غیردولتی، غیرانتفاعی به ایفای نقش در جامعه‌ی اسلامی پرداخته است.

#### ۵-۲) کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه‌ی «کارکرد»<sup>۲۴</sup> در ادبیات علم جامعه‌شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره‌ی پدیده‌هایی که با آن‌ها مرتبط است باقی می‌گذارد. یک رشته‌ی کنش اجتماعی منظم کارکرد اجتماعی نامیده می‌شوند.<sup>۲۵</sup> باید توجه کرد که این تعریف از «کارکرد» تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه‌ی کلمه‌ی «onFunction» است. همین واژه در ادبیات علم مدیریت نیز استفاده می‌شود، اما معنای بسیار محدودتری در قیاس با علم جامعه‌شناسی دارد. دانشمندان مدیریت این واژه را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای هر بخش سازمانی دانسته‌اند. اگر بخواهیم در ادبیات علم مدیریت اصطلاحی هم‌ارز با واژه‌ی «Function» در علوم اجتماعی بیابیم، شاید مناسب‌ترین اصطلاح، واژه‌ی «Mission» باشد که به رسالت ترجمه می‌شود.

هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد کارکرد نیایشی آن بوده است، اما به هیچ‌وجه این کارکرد یگانه کارکرد مساجد نبوده است. همان‌گونه که گفتیم در بسیاری از دستوره‌های اسلام، روح جمعی و عبادت گروهی اهمیت فراوانی دارد و یکی از دلایلی که در مسجد فقط امور عبادی انجام نمی‌شده است، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام هر عملی را که با قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت برمی‌شمارد. با این پیش‌زمینه و همچنین با تأسی از سیره و سنت نبوی، مساجد توانستند در زمینه‌های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا و خلاء وجودی بسیاری از نهادها را پر کنند.

#### ۱-۵-۲) کارکرد نیایشی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت می‌داند و بهترین مکان برای این کار مسجد است. از عبارت «أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا

<sup>۲۳</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۶، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۲۴</sup>. Function .

<sup>۲۵</sup>. فتوحی، ۱۳۸۱ ش.

اسْمُهُ» در آیهی کریم قرآنی «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ...»<sup>۲۶</sup> استفاده می‌شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است. مسجد شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است.

از جمله عبادات در مسجد نماز بزرگ جمعه است که عبادت سیاسی مسلمانان است. از این رو، مسلمانان هر هفته جمع می‌شوند و در عین نیایش با خدا در برابر دشمنان دینی نیز اعلان آمادگی می‌کنند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز نیز عبادت است. رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در این باره می‌فرماید: «نشستن در مسجد برای انتظار نماز عبادات است، مادامی که حدیثی از او سر نزنند. عده‌ای پرسیدند ای رسول خدا حدیث چیست؟ فرمود: غیبت کردن».<sup>۲۷</sup> از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد دعا و مناجات است. از این رو، به خصوص بعد از انقلاب اسلامی، خواندن دعاهایی چون کمیل، توسل، ندبه و نظایر آن رونق بیشتری یافت. اعتکاف، عزاداری برای اهل بیت (علیهم‌السلام) و سخنرانی‌های دینی و اخلاقی از دیگر اعمال عبادی مسجد است.<sup>۲۸ ۲۹</sup>

## ۲-۵-۲ کارکردهای آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قوی‌ترین کارکرد مسجد، در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آن بوده است. این کارکرد، به ویژه قبل از پیدایی نهادهای مدرن، بسیار پررنگ بود، به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان مجموعه‌ی تعلیم و تربیت حول محور مسجد شکل گرفته بود. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «هر نشستی در مسجد بیهوده است، مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش».<sup>۳۰</sup> پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در مسجد خویش آیه‌های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد.

تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز

<sup>۲۶</sup> . سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۱۴

<sup>۲۷</sup> . مجلسی، ج ۸۳، ص ۳۸۴.

<sup>۲۸</sup> . باقی‌زاده، ص ۷۲.

<sup>۲۹</sup> . باقی و دیگران، ص ۲۴۲، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۳۰</sup> . مجلسی، ج ۷۷، ص ۸۶.

آموزشی صورت خاصی به خود گرفت. بسیاری از بزرگان علم و دانش دانش‌آموختگان حلقه‌ی درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد. حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گذاشته می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی بوده است. از این رو، مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی و آموزشی ایفا نکند،

در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است.<sup>۳۱</sup>

از دل چنین تلاش‌هایی علوم بسیاری از منابع اسلامی سرچشمه گرفت؛ علوم چون فقه، اصول، کلام و فلسفه‌ی اسلامی. نقطه‌ی عطف در ایفای نقش آموزشی مسجد در دوران زندگانی دو امام شیعیان رخ داد، یعنی در زمان امام محمد باقر و امام جعفر صادق (علیهما السلام). این دو امام با اغتنام از فرصت به دست آمده در کشاکش تحولات سیاسی بین امویان و عباسیان، شاگردان بسیاری پرورش دادند. این دو امام بزرگوار پدیدآورنده‌ی طبقه‌ای جدید هستند به نام طبقه‌ی علمای اسلام. مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسیار مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.<sup>۳۲</sup> با غنی‌تر شدن علوم اسلامی و تخصصی شدن آن‌ها، آموزش تخصصی علوم اسلامی به مدارس منتقل شد. در دوران معاصر،

با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی یا تحول در ساختار حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تأسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خودبه‌خود بر آموزش در مدارس و مساجد تأثیر گذارد. دو واقعیت نیز در این میان خودنمایی کرد: توسعه‌ی اقتصادی (البته نیاز به نیروهای متخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چنین محصولاتی داشته باشد) و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبید). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تا حد تعلیمات دانشگاه پیش‌بینی شد تا مجموعه‌ی آموزش‌های سنتی ناکارکرد شوند. عاملی که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و

<sup>۳۱</sup>. باقی‌زاده، ص ۷۳.

<sup>۳۲</sup>. السباغی، ص ۶، ۱۳۷۳ ش.

دعوت دینی به نیروهای آموزش دیده‌های نیاز داشت که نهادهایی مثل وقف یا تمهیداتی مثل خمس هزینه‌های آن را تأمین می‌کرد و مستقل از دولت بودند.<sup>۳۳</sup>

### ۳-۵-۲) کارکرد اجتماعی

در صدر اسلام، مسلمانان در این مکان جمع می‌شدند، مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و برای رفع آن می‌کوشیدند. آنان درباره‌ی مصالح اسلام و مسلمانان مشورت می‌کردند. امروز هم باید مسجد خانه‌ی آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آن‌ها باشد. امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌فرماید:

این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. این طور نبوده است که در مسجد پیغمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی‌اش بیشتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند.<sup>۳۴</sup>

طبق آموزه‌های اسلام، هر عملی که به قصد قربت انجام گیرد، عبادت است؛ بنابراین مجوز فعالیت‌های زیادی را داریم که می‌توانیم در مسجد انجام دهیم. به‌ویژه، هنگامی که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به‌درستی انجام ندهند، مسجد می‌تواند محلی برای رتق وفتق امور مسلمانان باشد.<sup>۳۵</sup>

در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه پیدا می‌کنند یا کارکردهای اجتماعی هم‌عرض با کارکرد نیایشی جلوه‌گر است، مسجد مرکزیت بیشتری پیدا می‌کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می‌شود. این مساجد به‌نحو مشارکتی اداره می‌شوند و انواع فعالیت‌های آن‌ها براساس همکاری افرادی است که ارتباط بیشتری با مسجد دارند.<sup>۳۶</sup>

مدرنیته و فرآیند نوسازی این کارکرد مسجد را نیز با مشکل مواجه کرده است. نوسازی در پی آن است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تبدیل کند و مسجد صرفاً کارکردی نیایشی

<sup>۳۳</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۶۴، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۳۴</sup>. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۷.

<sup>۳۵</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۴۳، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۳۶</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۴۵، ۱۳۸۱ ش.

داشته باشد. البته، این امر از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی‌شود، بلکه اصولاً نوسازی در جهت راه‌اندازی نهادهای تخصصی برای پاسخ‌دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد به‌گونه‌ای هستند که در چشم جامعه ضروری نمی‌نمایند؛ لذا حتی اگر مسجد بخواهد نقش اجتماعی مستقیم داشته باشد، باید کارکرد کنونی خود را تغییر دهد و مسئولان مسجد باید بدانند رقیبان دیگری نیز دارند که کاری مشابه را انجام می‌دهند. برای مثال، اگر مساجد بخواهند به امور فقیران و درماندگان رسیدگی کنند، متوجه خواهند شد که نهادهای خدمات‌دهنده‌ی دیگری نیز وجود دارند و آن‌ها با کار تخصصی و رقابت و همکاری با دیگر نهادها می‌توانند در این عرصه باقی بمانند.<sup>۳۷</sup>

#### ۴-۵-۲) کارکرد سیاسی

در تاریخ اسلام (به‌جز مقطع صدر اسلام)، نقش سیاسی مساجد بیشتر غیرمستقیم بوده است. در روزگار جدید و با پیشگامی رهبران دینی در جوامع اسلامی، این کارکرد پررنگ‌تر شد. مصلحانی چون سیدجمال‌الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده و علامه اقبال لاهوری از مسجد به‌عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کردند.

این رفتارها ابتدا در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و جز آن)، ولی به‌سبب فقدان مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به‌نوعی پایگاه سیاسی تبدیل می‌شده است.<sup>۳۸</sup>

در مقایسه با دیگر ادیان، اسلام ظرفیت بیشتری برای کار سیاسی دارد، به‌ویژه با توجه به چنین احادیثی: «من اصبح و لم یهتّم بامور المسلمین فلیس بمسلم».<sup>۳۹</sup> از نظر تاریخی نیز می‌دانیم که پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نخستین

<sup>۳۷</sup>. باقی و دیگران، ص ۲۴۸، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۳۸</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۰۰، ۱۳۸۱ ش.

<sup>۳۹</sup>. علل الشرائع، ص ۱۳۱.

مسجد را در مدینه و نزدیک به خانه‌ی خویش ساخت و آن را مرکزی برای اداره‌ی امور سیاسی و مباحث و جدال‌ها قرار داد.

با گسترده‌تر شدن قلمرو فعالیت دولت در دوران معاصر ازسویی و پیدائش نهادها و مجراهای به‌رسمیت‌شناخته‌شده برای اجرای فعالیت‌های سیاسی ازسوی دیگر، فعالیت‌های سنتی مساجد چون تعلیم و تربیت اسلامی، دعوت اسلامی، اصلاح اجتماعی و تعاون اجتماعی نیز اکنون سیاسی شمرده می‌شوند. حکومت‌ها در برخورد با این فعالیت‌ها تلاش دارند تا آنجا که این فعالیت‌ها سعی در ایجاد اختلال در فعالیت‌های دولتی ندارند و مخصوصاً نهاد حاکمیت را دچار چالش مشروعیت نمی‌کنند، از در مماشات وارد گردند.<sup>۴۰</sup>

اما تزریق سیاست به مسجد این مرکز را به چهار شکل ممکن درآورده است:

۱ - مرکز حزبی؛

۲ - دار الندوه (محل مشورت)؛

۳ - پارلمان محله؛

۴ - خانه‌ی شهروند.

از چهار شکل مطرح‌شده، مساجد در طول تاریخ جهان اسلام و نیز در دوران معاصر کمتر از همه به صورت مراکز برای گروه‌های خاص سیاسی درآمده‌اند. علت این امر وجود اصل فراگیری و انحصاری نبودن فعالیت در مساجد است. همچنین، غیر از صدر اسلام، به‌علت شکل‌گیری دارالاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکیل شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند؛ زیرا در کل حکومت‌ها در جوامع مسلمان به‌صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سیاسی توده‌ها را بر نمی‌تافته‌اند. اما دو شکل دیگر، یعنی خانه‌ی شهروند یا پارلمان محله، در مساجد جاری بوده و هستند. نقش سیاسی مسجد را باید عمدتاً در نقش اجتماعی و مدنی آن جستجو کرد؛ آنجا که نقش اجتماعی و مدنی مفهوم سیاسی پیدا می‌کند، مسجد سیاسی می‌شود و آنجا که کارکردهای اجتماعی

---

<sup>۴۰</sup>. باقی و دیگران، ۱۳۸۱ ش.

مستقل از سیاست جاری پنداشته می‌شود، مسجد نیز کمتر سیاسی می‌شود.<sup>۴۱</sup>

#### ۱- ۴- ۵- ۲) مسجد و انقلاب اسلامی

از جمله موفق‌ترین حرکت‌های سیاسی در چند دهه‌ی اخیر، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب وجوه تمایز فراوانی با دیگر انقلاب‌ها دارد و از جمله‌ی آن‌ها تمایز پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از ایدئولوژی‌های آسمانی است. مساجد به‌عنوان فراگیرترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقشی حساس داشتند. امام خمینی (قدس سره) فرمودند: این انقلاب به تاسی از سنت اسلامی در عصر پیامبر است که اعتقادی خاص به اجتماع میان سیاست و اسلام، حول محور مساجد، داشتند. امام امت در سال‌های قبل، یعنی در همان ایامی که از سوی حکومت شاه تبعید شدند، در نخستین نطق خود در نجف، در مسجد شیخ انصاری و در حضور بسیاری از علما و فضلا، چنین گفتند:

اسلام سیاست دارد، برنامه‌ی اداره‌ی امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می‌کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسیحی‌ها خیال نکنند که اسلام چون مسیحیت است و مسجد مثل کلیسا است. وقتی نماز در مسجد برپا می‌شود، تکلیف معین می‌کردند. در مسجد، شالوده‌ی جنگ ریخته می‌شد. در مسجد تدبیر اداره‌ی ممالک می‌شد. کلیسا فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا علی‌زعیم است، لکن مسجد مسلمین در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سیاست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت امیرالمؤمنین و در زمان دیگران، در روز جمعه در خطبه‌ی جمعه مطالب سیاسی، مطالب مربوط به جنگ‌ها و مربوط به سیاست مدن مطرح می‌شد.

در فرایند انقلاب اسلامی، آغاز تظاهرات میلیونی مردم از مسجد و پایان آن نیز مسجد بود. روشنگری و هدایت آنان در مسیر مبارزه در مسجد انجام می‌گرفت. جلسات مخفیانه و طرح و برنامه‌ریزی گروه‌های مقاومت در مسجد برگزار می‌شد. خطابه‌های آتشین و غاظ و خطبا در تحریک مردم برای فتح خاکریزهای حکومت شاه، پیوسته در مساجد استمرار داشت. وحدت امت اسلامی که عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب بود، در مساجد معنا و

<sup>۴۱</sup>. باقی و دیگران، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

مفهوم یافت. مسجد بی آنکه نیازمند ثبت نام، حوزه بندی، اجبار، اکراه و این قبیل امور باشد، که نوعاً در دسته های سیاسی و گروهی وجود دارد، به تجهیز میلیون ها مؤمن معتقد می برداخت.

در انقلاب اسلامی، علاوه بر همه ی ویژگی ها، مسجد یک ویژگی منحصر به فرد داشت که همه ی نقش آفرینی های خود را مدیون آن است و آن ماهیت تشیع است. مساجد شیعیان به لحاظ نداشتن وابستگی مادی و معنوی به حکومت ها، همواره توانسته است بدون هیچ گونه ملاحظه کاری و احتیاط پیشگی ای، با فساد قدرت های حاکم درافتد. با توجه به اینکه همه ی امور مساجد به دست مردم و با اعانات مسلمانان و وجوهات شرعیه ی آنان اداره می شود، خود آنان نیز حافظان اصلی آن هستند و فریادهای حق طلبانه ی خود را از این مراکز به گوش دیگران می رسانند. ائمه ی مساجد که در حوزه های علمیه ی شیعی تربیت شده و خود را به قدرت های فاسد نفروخته اند، عهده دار مسئولیت مساجد می شوند. لذا، هر حرکتی که از مسجد آغاز می شود، از یک سو رنگ دینی و الهی و از سوی دیگر بعدی مردمی دارد و این دو عامل بقای نهضت ها و حرکت هایند.<sup>۴۲</sup>

#### ۶- ۲) چالش های مساجد در دوران معاصر

چالش های امروزی مسجد بازتابی است از مشکل های جامعه ای در حال توسعه و شرقی که در تنگنای انتخاب میان سنت و تجدد است. سنت غنی و اصیل اسلامی بعد از تطور و تغییر جدید، از نوزایی کامل باز ماند و حتی در برخی مناطق و البته گاه به ناحق ضد نوزایی شناخته شد. مشکل بین سنت و تجدد در بخشی از جامعه ی ایرانی، از تردید در انتخاب میان نگرش آسمانی به جهان هستی و نگاه زمینی بدان برمی خیزد. چند صباحی است که این مشکل وجود دارد و متأسفانه، در این چند صباح، گاه راه حل های افراطی و تفریطی برگزیده شده است، یعنی گاه همه ی تجربیات بشری به دست آمده از تجدد انکار شده است و گاه، عقبه ی تاریخی و فرهنگی جامعه سنتی و اسلامی فراموش و لهله زنان به سمت تجدد (یا بهتر بگوییم: پوسته ی بیرونی تجدد) گام برداشته شده است.

در حال حاضر، وضع جامعه ی ایرانی تا حدودی التقاطی است و رفتارهای ایرانی نه در قالب سنت می گنجد و نه در چارچوب تجدد. در این میان، برخی از متولیان مساجد هم سرگردان گشته اند. بنابراین، باید در مقابل آن ها ایستاد که مسجد را بی فایده می شمارند و کارکرد آن را از دست رفته می دانند و مساجد باید راهی نو

۴۲. ماهنامه ی مسجد، شماره ی ۴۶، ص ۵۳.

بیابند که این تعارض ظاهری را حل کنند.

#### الف) هویت دینی اعتقادی

اگر از هویت دینی اعتقادی انتظار اعتقاد به معنای حقیقی و راستین آن را داشته باشیم، باید بگوییم که این هویت اعتقادی در هنگامه‌ی تولد ادیان به وجود می‌آید؛ زیرا در این دوره اولاً سطح اعتقاد با سطح دانش برابر است و در نتیجه اعتقاد به دین بر اعتقادات ضددینی و غیردینی پیروز می‌شود. ثانیاً، در این پیروزی هیچ امر تأثیرگذار، کاتالیزور و تسریع‌گر بیرونی‌ای وجود ندارد. درحقیقت، نه آئین و عرف به‌طور پنهانی دین را اجبار می‌کنند و نه دولت و قدرت. اما، پس از تولد اعتقاد (از جمله اعتقادات دینی)، به تدریج دفاع از آن اعتقاد به کاری ارتجاعی بدل می‌شود. مقصود ما از ارتجاع در اینجا نسبتی است که آن اعتقاد با رقیبان خود می‌یابد. او در مصاف با رقیبان خود چنان می‌کند که رقیبان دیروز با او می‌کردند و حتی در وضعیت بحرانی، با رقیبان درونی خود بدتر از رقیبان بیرون خود عمل می‌کند. یعنی، بازتولیدکنندگان اعتقادات دینی را از خود می‌راند؛ زیرا به تدریج در سطوح عالی اعتقاد مذکور، طبقه‌ای از نخبگان حوزه‌ی قدرت یا معرفت شکل می‌گیرند که بازتولید اعتقاد دینی را در حکم کفر یا طغیان می‌شمارند و در نتیجه «ایدئولوژی» به ضد «ایدئولوژی» تبدیل می‌شود، از حرکت باز می‌ایستند و دیگران را هم متوقف می‌کند. در چنین وضعی، حفظ هویت دینی موجود جامعه، شرط بقای حاکمیت دینی موجود است و برخلاف وضعیت تأسیس ایدئولوژی، ترویج ایدئولوژی کاتالیزور حکومتی دارد و اعتقاد نه حول دانش که حول قدرت شکل می‌گیرد.<sup>۴۳</sup> شاید تفاوت مسجد فعال در زمان انقلاب و هنگام جنگ در مقایسه با برخی مساجد کنونی از چنین علتی ناشی بشود.

#### ب) هویت دینی ایمانی

هویت دینی ایمانی بیش از هر چیز با «فردیت» انسان‌ها تناسب دارد و محصور در زمان و مکان خاصی نیست. این نوع هویت در هر زمانی، امکان بروز می‌یابد و در عین حال کمترین اثر را از زمان می‌یابد؛ زیرا عوامل مقوم خود را از خارج دین نمی‌جوید. دانش، قدرت، عرف و آئین هیچ‌یک یگانه عامل ایجاد هویت ایمانی نیست. البته، ایمان با هر یک از آن‌ها نسبت‌هایی دارد، اما در بند آن‌ها نیست.

<sup>۴۳</sup>. فوجانی، ص ۱۸۰، ۱۳۷۹ ش.

دخول دین‌داران و دین‌باوران به حوزه‌ی ایمان از مصدر جامعه (مانند دین آئینی) یا دولت (مانند دین اعتقادی، در مرحله‌ی ثانویه) نیست؛ بلکه هر فرد منفرداً و پرسش‌گرانه وارد عرصه‌ی دین می‌شود و احیاناً به ایمان می‌رسد. از این لحاظ، تاحدودی شبیه هویت دینی اعتقادی در مرحله‌ی اولیه (تأسیس اعتقاد) است؛ اما برخلاف هویت دینی اعتقادی، توافق دین‌داران در هویت دینی ایمانی با دین توافقی اجمالی است، نه تفصیلی. این توافق بر سر مبدأ و معاد است، نه بر سر مسیر و طریق. هویت دینی ایمانی چون با میل زاده می‌شود و چون از فرد به جامعه حرکت می‌کند، نه از جامعه یا دولت به فرد، سیری صددرصد طبیعی دارد. در جامعه‌ای که چنین هویتی زاده شود، نیازی به ممیزی عوامل ضد‌مذهب نیست. بنابراین، به‌طور طبیعی، «ایدئولوژی دینی» نیز به‌صورت اجتماعی ایدئولوژی (هویت دینی اعتقادی) تبدیل نمی‌شود. هویت دینی ایمانی دیرپاترین و پویاترین نوع هویت دینی است.<sup>۴۴</sup> پویایی نهفته در چنین رویکردی به دین و توسعه می‌تواند برای جامعه‌ی در حال توسعه‌ی ایران، مدلی بومی از توسعه را به ارمغان آورد. بنابراین، ما نیز مدل مطلوب کارکرد (رسالت) مساجد را با توجه به این رویکرد دینی مطرح خواهیم کرد.

مساجد کنونی در جامعه، به‌علت محدود نبودن عملکردشان، در هر یک از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اغلب در حیطه‌ی دایره‌ی مشخص شده قرار می‌گیرند. علت این امر نیز به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه، بر اثر تکرار مداوم مدل «فرآیند بروز چالش‌ها»، ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه در برابر متغیر مداخله‌گر در مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» حساس شده‌اند و در پی راهکاری برای خروج از این فرآیند هستند. این وضع علامتی است برای وجود آمادگی برای تغییر در جامعه، در مسائل مربوط به حوزه‌ی دین و مراکز دینی، که برنامه‌ریزان جامعه باید از این فرصت استفاده کنند و جامعه را به امر مطلوب نزدیک کنند.

#### ۸-۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به‌عنوان نهاد غیردولتی

با توجه به آنچه گفتیم، مدل مطلوب مسجد به‌عنوان سازمان غیردولتی، بر مبنای مدل مدیریت استراتژیک، شایان طراحی است. بر مبنای این مدل، مسجد، نهاد غیردولتی است و در هر منطقه‌ی جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به‌صورت داوطلبانه به‌وجود می‌آید. مسجد

<sup>۴۴</sup> . فوجانی، ص ۱۸۳، ۱۳۷۹ ش.

مطلوب براساس هویت دینی مبتنی بر ایمان است و چنین مسجدی دارای این کارکرد است که به تعالی انسان‌ها کمک می‌کند. مطابق با نظریه‌ی سلسله‌مراتب نیازهای مازلو، «رسالت» مسجد به برآورده‌شدن نیازهای طبقه‌ی «خودشکوفایی» کمک می‌کند. این نیاز خودشکوفایی در دو بعد قابل بسط است:

#### الف) در بُعد اعمال نیایشی

در بُعد نیایشی که یکی از جنبه‌های بسیار مهم نیاز خودشکوفایی است، مسجد باید به «شکل‌گیری هویت دینی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کند. مسجد با ایجاد بستر مشارکتی و فراهم‌کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسشی درباره‌ی دین، برای حل مشکلات دین‌داری در دنیای معاصر می‌کوشد. این چالش‌ها برای مساجد از طرفی «تهدید» محسوب می‌گردند، اما از طرف دیگر، به سبب آنکه زمینه را برای ایجاد هویت ایمانی فراهم می‌کنند، «فرصت» تلقی می‌شوند. تهدید اصلی برای مسجد، تبلیغ و گسترش هویت دینی آئینی از سوی بعضی تریبون‌هاست که دین را از ماهیت غنی خویش تهی می‌سازد و آن را مختص به بعضی ایام و مناسبت‌ها می‌گرداند. مهم‌ترین نقطه‌ی قوت مسجد این است یگانه پایگاه دینی اسلام در جامعه است و می‌تواند هویت دینی جامعه را شکل دهد. باید دانست که انزوای کنونی برخی مساجد به علت قدرت رقابلی چون تلویزیون نیست، بلکه به سبب فقدان استفاده‌ی بهینه‌ی مساجد از چنین نقطه‌ی قوتی است. ایجاد بستر مناسب برای پاسخ‌گویی به چالش‌های طرح‌شده در برابر دین و دین‌داری و همچنین رعایت اصول «مشارکت‌مداری» نقطه‌ی «قوت» مسجد به‌عنوان نهاد غیردولتی را تقویت خواهند کرد. اطلاعات ناقص ائمه‌ی جماعات از مسائل روز یا بدتر از آن طرد و انکار طرح‌کنندگان سؤالات مسجد را از رسیدن به هدف دور می‌کند.

#### ب) در بُعد فعالیت‌های غیرنیایشی

در بُعد فعالیت‌های غیرنیایشی، باز هم مبتنی بر بستری مشارکتی و آزادی‌گرایانه، اعضای داوطلبانه‌ی مسجد در قالب مدل مدیریت استراتژیک، به هر نوع فعالیتی دست می‌زنند که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند. سازمان با شناسایی توانایی‌های اعضای خود، زمینه را برای ارضای این نیازها، از طریق فعالیت‌های داوطلبانه، فراهم می‌سازد. در این زمینه، به برخی از «نقاط قوت» مسجد اشاره می‌شود:

– پایگاه دینی بودن مسجد؛

- «عبادت» شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین؛  
- وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای اجرای خدمات داوطلبانه در مسجد.  
برای دستیابی به اهداف «سازمان مسجد»، مسجد و دست‌اندرکاران آن باید بکوشند این «نقاط ضعف» را اصلاح کنند:

- فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جانبی مسجد؛
- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری؛
- ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی؛
- مشارکت ندادن اعضا در نیازسنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزش‌یابی و غیره؛
- عدم رعایت اصول مشتری‌مداری؛
- فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.

#### فصل سوم: متدولوژی تحقیق

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به این سؤال پاسخ دهیم: مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کارکردهای (رسالت‌های) هر مسجد موفق، در دو بُعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی، در چه وضعی قرار دارند؟

#### ۱- ۳) جامعه‌ی آماری تحقیق

جامعه‌ی آماری این تحقیق مساجد موفق تهران، در سال ۱۳۸۳ است. مساجد موفق در این تحقیق عبارت‌اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران مسجد موفق شناخته می‌شوند.

#### ۲- ۳) نمونه‌ی آماری تحقیق

نمونه‌ی آماری این تحقیق نیز عبارت‌است از ده مسجد انتخابی از میان این مساجد موفق. البته، کوشیدیم که نمونه‌ی آماری به صورت خوشه‌ای باشد، به نحوی که دو مسجد در هر منطقه‌ی شمال، جنوب، شرق، غرب

و مرکز تهران بررسی شود. از مساجد باقی مانده نیز فقط به صورت «مطالعه موردی»<sup>۴۵</sup> بررسی شدند.

### ۳-۳) روش جمع‌آوری اطلاعات

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسش‌نامه‌ای گردآوری شد که میان «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان در فعالیتهای نیایشی و غیرنیایشی» این مساجد توزیع گردید. بدین طریق، امکان مقایسه‌ی پاسخ‌های دو گروه «دست‌اندرکاران» و «شرکت‌کنندگان» نیز فراهم آمد.

#### ۱- ۳-۳) متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیتهای نیایشی

درباره‌ی «فعالیت‌های نیایشی» مسجد میزان توفیق مسجد در پاسخ‌گویی به سه چالش مهم و سه نیاز عمده‌ی انسان سنجیده شد:

۱- حل چالش علم و دین (سؤالات ۱۱ و ۶)

۲- حل چالش دین و سیاست (سؤالات ۱۰ و ۵)

۳- حل چالش دین و توسعه (سؤال ۴)

۴- کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱- ۴) میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (سؤال ۱۴)

۲- ۴) ایجاد تعلق گروهی به مسجد (سؤال ۲)

۳- ۴) ایجاد حس خوش‌بینی و اعتماد به دیگران (سؤال ۹)

۵- برآوردن نیاز به پرستش

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱- ۵) میزان ارضای نیاز به پرستش با شرکت در مراسم (سؤال ۸)

۲- ۵) نحوه‌ی برگزاری مراسم (سؤال ۱۳)

۳- ۵) میزان استفاده از مفاهیم ادعیه در زندگی روزانه (سؤال ۱۲)

---

<sup>۴۵</sup> .case study

۴- ۵) علل حضور در مراسم‌های نیایشی مسجد (سؤال ۳)

۶- برآوردن نیاز به آرامش

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱- ۶) صبر در برابر مشکلات (سؤال ۱)

۲- ۶) توکل در امور (سؤال ۱)

۳- ۶) تسهیل در برقراری روابط اجتماعی (سؤال ۱)

۴- ۶) امید به زندگی (سؤال ۱)

۵- ۶) اعتماد به نفس (سؤال ۱)

۶- ۶) میزان تأثیر مسجد در دستیابی به آرامش (سؤال ۷)

مساجدی که نحوه‌ی عملکرد مطلوبی در مورد این شش متغیر دارند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و استراتژیک در تحقق ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان فعالیت می‌کنند. این مساجدها چالش‌های عمده‌ی حوزه‌ی دین را می‌شناسند و در صدد چاره‌اندیشی‌اند.

۲- ۳- ۳) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غیرنیایشی

از آنجاکه مساجد معرفی شده موفق شناخته شده‌اند و فعالیت‌های جنبی متعددی دارند، چهار ویژگی فعالیت استراتژیک درباره‌ی این فعالیت‌ها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد که مساجد موفق کنونی تا چه حد به صورت استراتژیک فعالیت‌های جنبی خویش را تعیین و اجرا می‌کنند. این چهار ویژگی عبارت‌اند از:

۱- میزان مشارکتی بودن فعالیت‌ها

شامل متغیرهای فرعی ذیل:

۱- ۱) مشارکت در برنامه‌ریزی فعالیت‌ها (سؤال ۲۴)

۲- ۱) مشارکت در اجرای برنامه‌ها (سؤال ۳۳)

۳- ۱) مشارکت در تأمین مالی برنامه‌ها (سؤال ۳۰)

۴- ۱) امکان طرح هر نوع سؤال (سؤال ۱۵)

۲ - میزان رعایت اصل مشتری مداری

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱ - ۲) وجود امکانات جنبی رفاهی مطلوب (سؤالات ۲۳ و ۲۰)

۲ - ۲) برخورد خوب مسئولان مسجد (سؤال ۱۸)

۳ - ۲) ارزیابی مبتنی بر نظر مشتریان (سؤالات ۳۱ و ۲۶)

۴ - ۲) شناسایی عوامل دفع غیرمشتریان و اهتمام به رفع آنها (سؤالات ۲۸ و ۱۶)

۳ - میزان نیازسنجی در اجرای فعالیتها

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱ - ۳) میزان استفاده از خدمات تخصیص یافته در مسجد (سؤال ۲۲)

۲ - ۳) میزان رفع نیاز از استفاده کنندگان از خدمات مسجد (سؤال ۲۷)

۴ - میزان جامع‌نگری در اجرای فعالیتها

شامل متغیرهای فرعی زیر:

۱ - ۴) هماهنگ بودن بخش‌های مسجد (سؤال ۲۵)

۲ - ۴) بسط دادن به تمام طیف‌های سنی در عرضه خدمات (سؤال ۱۷)

باز هم فرض محقق بر این نهاده شده است که رعایت این ویژگی‌ها و اصول، در تعیین و اجرای فعالیت‌های غیرنیایشی در مسجد، باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آنها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله مراتب نیازهای مازلو می‌گردد.

۴ - ۳) نحوه‌ی تحلیل پرسش‌نامه

برای پرسش‌نامه‌ی طرح شده ۱۲۰ امتیاز در نظر گرفته شد و هریک از ابعاد فعالیت‌های نیایشی و غیر نیایشی شصت امتیاز دارند. هریک از شش متغیر مورد پرسش در بعد فعالیت‌های نیایشی ده امتیاز دارد که این ده امتیاز به صورت مساوی بین سؤال‌های هر متغیر توزیع گردید. به نحوی که اگر مسجدی در بعد فعالیت‌های نیایشی عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امتیاز به دست می‌آورد. در بُعد فعالیت‌های غیرنیایشی نیز به هریک از

چهار ویژگی مورد سنجش پانزده امتیاز تخصیص داده شد که بین سؤال‌های هر ویژگی به‌طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد نیز عملکرد کاملاً مطلوبی داشته باشد، شصت امتیاز به‌دست می‌آورد.

شایان ذکر است که سؤالات ۱۰ و ۱۱ سؤالات کنترلی هستند. سؤالات ۱۹ و ۳۸ سؤالات باز است و سؤال ۱۶ به‌منظور کمک به تحلیل کامل تر سؤال ۲۸ در نظر گرفته شده است که به‌علت محدودیت زمانی، امکان استفاده از این دو سؤال نبود. همچنین، سؤال ۲۹ حذف گردید.

#### ۵-۳) پایایی و روایی پرسش‌نامه

به‌علت محدودیت زمانی در سنجش پایانی و روایی پرسش‌نامه، به استفاده از دیدگاه‌های استاد راهنما اکتفا گردید.

#### فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها

در هر مسجد، حدود سی پرسش‌نامه میان نمازگزاران و پنج پرسش‌نامه میان متولیان (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امناء و دست‌اندرکاران پایگاه بسیج در مسجد) توزیع گردید. میزان پرسش‌نامه‌های صحیح برگشتی، هنگام ارائه نمودارها ذکر می‌گردد. در این فصل، نمودارهای میزان امتیازات کسب‌شده، برحسب فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی و همچنین میانگین کل این دو بُعد از دید نمازگزاران و متولیان آن مسجد طرح می‌گردد.<sup>۴۶</sup>

#### فصل پنجم: نتیجه‌گیری و پیشنهاد

##### ۱- ۵) مقدمه

هدف کلی از اجرای این تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدیریت مسجد است که از طریق اجرای تحقیق کتابخانه‌ای و سپس توصیف مساجد موفق کنونی و با روش پیمایشی انجام می‌شود. به‌عبارت‌دیگر، محقق می‌کوشد به این سؤالات پاسخ دهد:

۱- مسجد به‌عنوان سازمان مذهبی داوطلبانه‌ی غیردولتی و غیرانتفاعی، در جامعه‌ی کنونی ایران، چه کارکردها (رسالت‌ها)ی مطلوبی می‌تواند داشته باشد؟

۲- مساجد کنونی موفق به ایفای کدام‌یک از این کارکردها (رسالت‌ها) می‌پردازند؟

##### ۲- ۵) نتایج تحقیق

<sup>۴۶</sup>. آذر و مؤمنی، ص ۱۰۷، ۱۳۸۱ ش.

درخصوص سؤال اول، با بررسی ادبیات نظری تحقیق، به دو مدل در تبیین علت مواردی چون استقبال کم جوانان در برخی از مساجد دست یافتیم و سپس مدل مدیریت استراتژیک را برای برون‌رفت از این وضع پیشنهاد کردیم (به فصل سوم مراجعه کنید). درباره‌ی سؤال دوم نیز با عملیاتی‌کردن مدل مدیریت استراتژیک، در دو بعد فعالیت‌های نیایشی و فعالیت‌های غیرنیایشی، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی کردیم که این نتایج به‌دست آمد:

۱- ۲- ۵) در هر دو بعد فعالیت‌های نیایشی و غیرنیایشی، امتیازات کسب‌شده‌ی هر مسجد کمی بیش از حد متوسط و در حدود شصت درصد کل امتیاز در نظر گرفته شد؛ بنابراین حدس محقق مبنی بر کافی‌نبودن میزان موفقیت در برخی از این مساجد، به حقیقت نزدیک است. این امر می‌تواند ناشی از علل گوناگونی باشد که محقق دو علت را مهم‌تر می‌داند:

الف) همان‌گونه که در فصل سوم هم بیان شد، آگاهی و بینش نسبی جامعه (بعد از تجربه‌ی ۲۵ ساله‌ی فعالیت مسجد در این وضعیت) درخصوص امکان توفیق مساجد، در وضع فعلی و با فعالیت‌های کنونی، افزایش یافته است. افکار عمومی جامعه، به‌لحاظ تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش‌ها» دربرابر متغیر مداخله‌گر آن مدل، حساس شده‌اند و در مراحل ابتدایی تغییر نگرش به سر می‌برند. این آگاهی تا بدانجاست که میان نگرش نمازگزاران و متولیان مساجد تفاوت خاصی دیده نشد و هر دو گروه با ضریب اطمینان بسیار زیادی (۹۰ درصد) هم‌رأی هستند. همان‌گونه‌که پیش از این هم گفتیم، این وضع فرصتی است برای نخبگان و برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران تا با طرحی نو این تغییر را کنترل و به‌سوی وضع مطلوب هدایت کنند.

ب) تفاوت تعریف مساجد موفق از دید مدل عرضه‌شده‌ی ما با تعریف «مرکز رسیدگی به امور مساجد» نیز ممکن است از جمله‌ی عوامل عدم‌کسب امتیازات بالا در موارد بررسی‌شده باشد.

۲- ۲- ۵) این مساجد در قالب هویت دینی آئینی و یا حداکثر هویت دینی اعتقادی فعالیت می‌کنند، اما تا رسیدن به مقامی در خور شأن مسجد (هویت دینی ایمانی) راه بسیار دشواری در پیش دارند.

۳- ۲- ۵) براساس اطلاعات غیررسمی به‌دست‌آمده در طول تحقیق (نحوه‌ی برخورد دست‌اندرکاران مساجد در

مقابل تحقیق و بلاخص پرسشنامه و غیره) باید گفت که برخی از دست‌اندرکاران مساجد درخصوص مدل کارکرد (رسالت) مطلوب مسجد، به‌عنوان نهاد غیردولتی، کمی ناآگاه هستند.

### ۳- ۵) پیشنهادها

پیشنهاد بنیادی ما، براساس این تحقیق، فرهنگ‌سازی به‌همّت همه‌ی نهادهای فرهنگ‌ساز جامعه و به‌هدف ترویج هویت دینی ایمان است. دراین‌راستا، مسجد به‌عنوان یگانه پایگاه دینی به‌رسمیت شناخته‌شده ازطرف دین مبین اسلام، «رسالتی» بسیار مهم دارد. بنابراین:

- ۱) میزان آگاهی عوامل اجرایی دربرخی مساجد، درخصوص تغییرات محیطی و علل آن، باید افزایش یابد.
- ۲) تغییری بنیادی در نگرش متولیان مساجد، درباره‌ی جایگاه دین و مسجد در جامعه و براساس مدل هویت دینی ایمانی، باید صورت گیرد.
- ۳) در این راه، ازجمله ابزارهای مهم، استفاده از مدیریت استراتژیک برای مساجد است. بدین‌علت، باید با برنامه‌های آموزشی اثر بخش، این مدل به دست‌اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.
- ۴) پیش‌شرط فعالیت مسجد، به‌عنوان سازمانی داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه‌ریزی و مدیریت است. بدین‌منظور، باید ابزارهای پذیرش، جلب، مدیریت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا به متولیان مساجد، به‌ویژه به ائمه‌ی جماعات، آموزش بیشتری داده شود. باید در قالب کارگاه‌های آموزشی شیوه‌ی رهبری صحیح به امامان جماعت آموزش داده شود.

### منابع

- «انقلاب اسلامی ایران یا نهضت مسجد»، مصاحبه با دکتر محمدیان، ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره‌ی ۷۱، آبان ۱۳۸۲.
- «مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم»
- «مسجد، مسجدی‌ها و چند کلمه حرف حساب» مجله‌ی زائر، شماره‌ی ۷۰، مرداد ۱۳۷۹.
- آذر، عادل و مؤمنی، منصور، آمار و کاربرد آن در مدیریت، جلد دوم، تهران، سمت، ۱۳۸۰.
- شکوهی، فاطمه، «بررسی عملکرد آموزشی مساجد» ماهنامه‌ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد،

شماره‌ی ۷۱، آبان ۱۳۸۲.

- قوچانی، محمد، یقه سفیدها (جامعه‌شناسی نهادهای مدنی در ایران)، تهران، نقش و نگار، ۱۳۷۹.

- نظری، مرتضی، «مساجد، جامعه‌ی جوان ما و ضرورت توجه بیشتر».

- هسلین، فرانسیس و دیگران، سازمان فردا، جلد دوم، ترجمه‌س امینی، فضل‌الله، تهران، فرا، ۱۳۷۸.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد